

Н. Ф. Пашковська

ПОШУК НОВОЇ ОСОБИСТОСТІ

В українській літературі початку ХХ віку, з одного боку, глибше осягаються чи відкриваються традиції літератури ХІХ століття, а з другого — народжуються нові напрями, котрі за всіма ознаками засвідчують вихід літератури на якісно продуктивніший етап. Пошук українською літературою нового змісту йшов у руслі загального піднесення європейських літератур, зростання національної свідомості народу, хоча в умовах колоніального розвитку наша література не могла визначитися так плідно, як інші. Т. Гундорова і Н. Шумило вважають, що новітній культурно-естетичний контекст в українській літературі початку ХХ сторіччя пов'язаний з орієнтацією, по-перше, “на збереження національно-народної ідентичності і просвітницький гуманізм”, по-друге, “на загальноєвропейський культурний контекст й універсальність його гуманістичної програми” [3, 55]. Таке розмежування дає теоретичні засади для визначення традиційних художніх структур та появи українського модернізму в кінці ХІХ ст., що спричинило полеміку, дискусії перших десятиліть ХХ віку.

Новітня проза, зокрема така складна форма як роман, поставала в різних вимірах, аспектах. Суперечки довкола неї спонукали чіткіший розподіл між модерністичним крилом і народницько-позитивістською позицією в літературі, що особливо чітко розкрилося в ході дискусії 1925-1928 рр. На перешкоді глибинного аналізу літературних явищ ставав вульгарний соціологізм у трактуванні мистецтва. Український модернізм в його художніх формах неоромантизму, неореалізму, імпресіонізму, символізму вступає в гостре протиріччя з примітивізмом відображення ідеї. У статтях про конкретні твори все частіше лунають заклики і настанови письменникам змальовувати соціальне, пролетарське начало. Вульгарно-соціологічний підхід

до літератури набував дедалі агресивнішого характеру і врешті вилився в заперечення усього цінного і художньо розмаїтого. Стверджувався примітивно-догматичний принцип у відображенні життя. Насаджування “пролетарсько-го” способу мислення, марксистської ідеології привело до заперечення будь-яких форм умовності, до прямолінійного відображення соціальних протиріч з показом обов'язкової перемоги пролетарських сил. Водночас формувалася, починаючи з дискусії 1925-1928 рр., за визначенням Ю. Шевельова, “наглядова критика”, яка “виконує, відповідно до своїх поглядів, функцію оцінки і нагляду — своєрідну поліційно-критичну функцію” [6, 3].

Все ж українська література початку ХХ віку мала такий сильний потенціал, що мимоволі напрошувався висновок про переорієнтацію літератури на нові модерні форми відтворення дійсності. Пристрасне утвердження духовності, емоційності у зображенні подій, дослідження складних душевних станів людини за допомогою романтичної символіки, імпресіоністичне відтворення внутрішнього світу індивіда — все це знайшло плідний розвиток у тих прозаїків, чия творчість ніяк не співвідносилася з постулатами пролетарського письменника, — тих, кого силоміць вирвано і викинено з життя українського суспільства і літератури.

До них належить талановитий продовжувач і оновлювач традицій роману Володимир Винниченко, творчість якого займала вагоме місце в літературі на початку віку, викликала високу оцінку М. Коцюбинського, І. Франка, Лесі Українки.

Такою ж величиною у прозі 20-х років був Микола Хвильовий, якому судилося яскраве світіння і рання смерть — катастрофа не лише фізичного життя, але трагедія художнього слова, вартість якого була свідомо знекровлена.

В. Винниченка і М. Хвильового, безперечно, можна віднести до тих, хто започаткував українську прозу ХХ сторіччя, зокрема роман. Застереження, певно, викличе той факт, що Хвильовий майже не звертався до жанру роману. Але художня витонченість стилю, глибина і оригінальність мислення письменника, дар передбачення неминуче викликали потребу інших письменників йти тим же шляхом, незалежно від жанру.

Імпресіонізм Винниченка, лірична “орнаментальність” прози Хвильового різною мірою знайшли своє продовження у творчості Петра Панча, О. Копиленка, А. Головка, В. Підмогильного, О. Слісаренка, Ю. Яновського.

Різне розмежування позицій митців щодо методів зображення дійсності приводить до посилення ідеологізації літератури, що в першу чергу позначиться на проблемі змалювання нової особистості. Тоталітарна влада вимагала возвеличення вождів і героїв, створення образу героїчної маси — безликої і безіменної. Прямолінійне зображення сильної особистості, в характері якої нерідко співіснували обов'язок і жорстокість як прояв класової пильності, стало надовго провідною тенденцією в романі.

Роман, орієнтований в умовах 20-30-х років і подальшого часу на соціальний детермінізм, мав обмежені можливості для відтворення багатства і різноманіття типів індивідуальності. Змінюється саме розуміння проблеми “герой і дійсність”. На перший план виходить і утверджується в характері почуття обов'язку — своєрідні добровільні пута, понад які нічого не існує. В свою чергу це обмежує вияв індивідуальних рис, врешті приводить до уніфікації художніх типів.

Різне розуміння і тлумачення особистості в час революції і громадянської війни (а саме проблема “людина і революція” на довгі роки стала провідною для роману) виявилось принциповим уже в 20-30-і роки, а для окремих письменників ще раніше — коли зароджувалася сама тема. Так, В. Винниченко у листуванні з Горьким веде полеміку з пролетарським письменником щодо концепції людини, викладеної у п'єсі Винниченка “Базар”. Український письменник помітив тенденцію ідеалізації постаті революціонера в літературі, до чого, врешті, тяжів і Максим Горький. Ще у 1903 році В. Винниченко пише: “Я зовсім не належу до ліквідаторів революції, але не хочу бачити в революціонерах жреців і попів. Революціонери — люди, кращі, розумніші, більш чутливі, більш страждаючі, але не більше, ніж люди, що підлягають усім природним законам. Якщо вони мають недоліки, то не приховувати їх треба, а виявляти” [2, 55]. У цьому ж листі до Горького Винниченко дає своє бачення ідеї соціалізму: “Справді я дещо по-іншому розумію шляхи до соціалізму,

я хочу, щоб Я не було затерте МИ, щоб МИ було утворене з великих оригінальних Я, щоб був синтез Я і ТИ, а не абстрактне безбарвне. Знищити пошук, ініціативу, творчість я не хочу” [2, 55]. Винниченко різко виступає проти ідолопоклонства, вважаючи ідолом “його величність пролетаріат всеросійський”.

Поступово в зображенні героя народжується антитеза: з одного боку, сильна особистість на терні суспільно-політичних перетворень, а з другого — багатовимірна індивідуальність, заглиблена в пошуки внутрішньої гармонії духу. Романи О. Досвітнього “Американці”, “Кварцит” — одна з перших спроб поставити сильну особистість в умови жорсткі, для неї несприятливі. Ідея — людина знаходить себе в труднощах, гартується і активізується в них. Більше труднощів — більший гарт. Дійсність поставала як своєрідний випробувальний апарат, який відкидав будь-яке задоволення власних потреб людини, залишаючи це у вигляді мрії на майбутнє.

В. Винниченко шукав вирішення проблеми особистості не лише в соціальному плані, але й моральному. Образ революціонера в його романах “Рівновага”, “Записки Кирпатого Мефістефеля” — це перш за все образ людини, в якій знаходимо прояви не лише ідейного, а й біологічного та морального плану. В. Винниченка, як і європейських прозаїків початку ХХ віку, захоплювала філософія А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, особливо останнього. Вплив Ст. Пшибишевського, який пристрасно пропагував теорію Ніцше, на творчість Винниченка виявився в потребі пов'язати революційну ідею з інстинктами, що рухатимуть людиною. В. Бойко-Блохін вважає, що у своїх романах Винниченко “випнув права індивідуума жити власними інтересами, власним розумом і власним сумлінням. Це був голосний крик протесту проти сентиментальної соловкавості ідеї “служіння народові”, плеканой народниками, а ще більше вираз ворожнечі до соціал-демократичного доктринерства, яке намагалося зробити з людини гвинтик свого партійного механізму...” [1, 17].

Тривалий час В. Винниченка цікавить тема еміграції і відступництва революціонерів. Вона дає можливість пов'язати соціально-політичні, духовні і біологічні проблеми.

Змальовуючи різні політичні групи, В. Винниченко мало зупиняється на ідейних розбіжностях. Для письменника достатньо ввести у роман декілька ситуацій, де є збори чи зібрання однодумців, показати, що хтось щось читає чи проповідує. Головна увага Винниченка зосереджена на внутрішніх чинниках: що є людина (той же революціонер) в інших, відмінних від звичних умовах існування. Психічні якості людини письменник досліджує через моральні позиції індивідуума, його ставлення до певних ідей, соціальних подій, а головне — до оточення, в якому перебуває. Не ідея стоїть на першому місці, а сама людина, її внутрішній світ.

Екзистенціалістське бачення проблеми особистості чітко постає у романі “Рівновага”. У ньому не знайдемо опису дій персонажів до того, як вони опинилися в еміграції після революції 1905 року. Можна лише здогадуватися про різну міру причетності кожного з них до революційної ідеї. Головна увага приділена достовірності психологічного вирішення проблеми особистості, яка зневірися в своїх ідеалах. В. Винниченко прагне зрозуміти, що є рушійною силою у відступництві чи в збереженні вірності ідеалам.

Віддаленість від вітчизни, голод, несприятливі матеріальні умови, виживання серед чужих і боротьба за себе серед своїх — змальовані автором умови, в яких повинне врешті розкритися справжнє ество людини. Інстинкт самозбереження має взяти верх і включити всі інші захисні сили, що найчастіше не узгоджуються з прописними істинами і встановлюються людиною нормами співжиття у суспільстві. Усі персонажі проходять через випробування голодом, холодом, матеріальним зубожінням. В залежності від внутрішніх запасів моральності, персонажі “Рівноваги” за мірою знецінення особистості різні, але жоден з них не є взірцем моралі. Кожному властива боротьба мотивів добра і зла. Кожний наділений людськими пороками. Кожний збайдужів до ідейних заповідей — знову ж таки різною мірою.

Внутрішні прояви благородства і добра в людині, за В. Винниченком, обов'язково повинні пройти випробування. У романі “Рівновага” автор досліджує психологічну основу драми людського життя. Голод, матеріальна скру-

та — лише передумови безпросвітку і безперспективного існування, врешті умов, в яких опинилися емігранти. Але головне, на думку Винниченка, випробування душі. Таке випробування проходить Таня, Хома, Марі, Шурка, Аннет — на зрілість вчинків, на чесність і порядність, здатність протистояти злу тощо. Так в романі цілком логічно з'являється мотив спокуси, здатний розкрити в людині її істинність.

В ролі спокусника виступає Хома, не маючи від того особистої зацікавленості, крім випадку з Танею. Живучи дуже скромно, він кидає значні кошти (колись украв, за чутками, експропрійовані гроші) на своерідні випробування та експерименти. Таким чином для нього вирішується проблема, що важливіше — мистецтво чи матеріальна вигода (у випадку з Аркадієм), чесність чи гроші (у випадку з Гломбінським), жіноча чесність і порядність чи продажність (у випадку з Танею).

В. Винниченко розкриває різноманітний світ людського “Я”, нехтуючи прямолінійним зведенням усього внутрішнього багатства персонажа до позитивного чи негативного плану. В людині співіснує водночас добре і зло, чесне і безчесне, порядне і протилежне йому. Письменник логікою розвитку подій і характерів умотивовує принцип рівноваги — за різних обставин в людині може перемагати моральність чи аморальність — поведінка героя урівноважується, хоч принцип рівноваги, розкритий у романі, є дещо штучним, умовним, бо може виправдати найбільший гріх і людське зло. Цей же принцип в іншому романі В. Винниченка дістане визначення “чесності з собою”.

Проблеми, частково порушені в романі “Рівновага”, розкрито В. Винниченком у “Записках Кирпатого Мефістофеля”. Глибина психологічної правди відзначає створений характер Михайлюка — ще одного борця за ідею, але колишнього. Мотив спокуси тут винесений як провідний. Він має пряме відношення до смислу життя, пошуку істини, має перевірити на достовірність формулу: життя є гра.

Михайлюк — сильна особистість. Він здатний сам вирішувати свої проблеми. Але чи повністю незалежний Михайлюк від оточення, в якому перебуває, покаже врешті розвиток усього роману. Автор показує не просто ідейного ренегата, наділяючи його чорними фарбами, а трагічну

постать. Головна вартість “Записок...” — відмова від одномірності. Михайлюк — складна і неоднозначна постать. Визначення “відступник” теж не цілком відповідає характеру. Михайлюк зображений письменником у двох аспектах: “видимий” — байдужий до всіх, злий, навіть жорсткий, нечесний у роботі, аморальний — таким хоче бути Мефистофель-Михайлюк і таким щоб його бачили і розуміли інші, та “потаємний” — болісний, страждаючий, з оголеними нервами, спогадами, надіями на порятунок Михайлюк. Другий план не такий виразний, як перший, бо прихований, трохи утаємничений. Суперечливий, складний характер Михайлюка вражає багатовимірністю переживань, емоцій. Не завжди вони вмотивовані письменником. Але психологічна правда характеру цілком чітко окреслена. Винниченко вирішував проблему особистості з екзистенціальних позицій. Сильний індивід поставлений діяти в умовах випробувальних. Йому властиві різко негативні риси характеру, найбільш тіньові сторони людської поведінки. А водночас він не позбавлений проявів доброти, милосердя, уваги до людей. Саме за таке вирішення проблеми особистості твори Винниченка трактувалися як далекі від життя.

Проблема сильної особистості понад усе цікавить М. Хвильового як в новелістиці, так і в повістях та знищеному владою романі “Вальдшнепи” (залишилася лише одна частина твору). Проповідь аскетизму, вірності ідеї навіть ціною самого життя у новелах М. Хвильового доведена до межі вищої пристрасті. Правда поставала в творчості письменника романтизованою, але не спотвореною, бо розкривалася Хвильовим з позицій віри в “загірну комуну”.

Новою гранню окреслюється проблема особистості в романі “Вальдшнепи”. Бунтарський непримиренний дух поступається місцем розчаруванню, зніченності, потребі знайти своє “Я” в існуючому світі. Змінюється саме співвідношення раціонального і емоційного.

За логікою розвитку Карамазов — продовження безіменних героїв новел та до певної міри Анарха з “Санаторійної зони”. Детермінованість поведінки Карамазова під час революції вступає в конфлікт з мораллю, потребою знайти себе нового в нових післяреволюційних обставинах, а заодно і виправдати чи осудити себе колишнього. “Пись-

менник прагне зняти свого фанатичного комунара з п'єдесталу справжнього революціонера, бо з часу написання “Вальдшнепів” інакше оцінює роль цих фанатів від комунізму” [4, 268]. Карамазов знаходиться на хисткій межі минулого і майбутнього. Сучасного він не має. Живе і не живе. Колись ним керувала ідея. Втрата її (не признається цьому сам собі) рівнозначна нежиттю. М. Хвильовий достатньо вмотивовує поведінку Карамазова. Він інертний, байдужий, але це не лише стан пасивності. Швидше — пекуче прозріння, страх за минуле, безперспективність у житті. Карамазов побачив, що революція зайшла в безвихідну ситуацію, обернулася жорстокою диктатурою партії. Поглибилася прірва між ідеєю, заради якої пролито стільки крові, і життям, сповненням подвійної моралі: для одних — вседозволеність, цинізм, аморальність ката, для інших — солідкувато-облудна ідея рівності, проповідь аскетизму і жертвності в ім'я майбутнього.

Можемо лише здогадуватися, як розгортався характер Карамазова. Після шаленого тиску, злобних звинувачень була знищена повністю друга частина роману. Як бачимо, у романі М. Хвильового намітився новий тип характеру. Коли герой новел — це носій історичної дії, своєрідний месія, часто непідвладний законам совісті, то у “Вальдшнепах” конфлікт особистості і дійсності доведений до трагедії.

Багато творчої снаги віддав проблемі нової особистості Валер'ян Підмогильний, теж не сприйнятий наглядовою критикою і засуджений на смерть більшовицькою владою. Вульгарно-соціологічна критика не могла пробачити В. Підмогильному, як Винниченку і Хвильовому, пошукового характеру його прози. У романах “Місто”, “Невеличка драма” письменника цікавила цілісна і вільна людина, не запрограмована у своїх діях соціальними стереотипами. “Як представник в українському модернізмі філософсько-екзистенціалістської лінії літературного розвитку він намагався поєднати тенденцію до об'єктивації — спостереження почуттів, механізмів функціонування психіки, — з пошуками метафізичної природи світу” [5, 68].

В. Підмогильний йшов у вирішенні образу Радченка (“Місто”) проти загальноприйнятої настанови “позитивного героя” в літературі, що починала набирати оберти

в другій половині 20-х років. На відміну від Хвильового, В. Підмогильний розв'язує екзистенціальну проблему особистості в основному через раціонально-аналітичний аналіз. Внутрішній світ Степана Радченка пояснюється прискіпливо самим автором тоді, коли розгортається певна сюжетна колізія. Якщо ж вона доведена до вирішальної точки, в дію вступає персонаж. Тоді стається "вибух": все, що задумав Степан Радченко, обертається на протилежне — зле, жорстоке, тваринне. Отож, істинним Радченко є в оці абсурдні моменти, які повністю заперечують млявість, інертність, певну розчуленість Степана.

Егоїстична і потаємна натура Радченка, сліпа озлобленість до людей виявляється як в його житті, так і в творчості. Спустошеність душі і примарність сподівань настільки великі, що ніщо не може врятувати Степана від кризи.

Отже, за вагомістю проблем, значимістю пошуків нової особистості, яка б відповідала складним обставинам життя, українські письменники не лише продовжували традиції класичної літератури, але й впевнено виходили на європейський рівень. Поєднання інтелектуалізму і глибокого психологізму розкривало перед ними можливості створити характери неоднозначні, показати трагічний стан особистості в умовах, невідповідних її духовності.

Література

1. *Бойко-Блохін Юрій*. Драма "Між двох сил" В. Винниченка як відображення української національної революції // Слово і час. — 1992. — 7. — С. 16-25.
2. *Винниченко В. К.* — Горькому О. М. 12 апреля (1909 г.) Крутікова Ніна. Листування Максима Горького із Володимиром Винниченком // Слово і час. — 1993. — 12. — С. 46-58.
3. *Гундорова Тамара, Шумило Наталія*. Тенденції розвитку художнього мислення (початок ХХ віку) // Слово і час. — 1993. — № 1. — С. 55-67.
4. *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. — К., 1990.
5. *Коломієць Лада*. Український ренесанс // Слово і час. — 1992. — С. 64-71.
6. *Шерех Юрій*. Два стилі літературної критики // Слово і час. — 1992. — № 12. — С. 9-19.